

19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri*

A View to the Activities of England in Ottoman Basra in the 19th Century

Şennur ŞENEL**

Öz

Uzun süre Osmanlı Devleti'nin hakimiyet alanı içinde yer alan Basra bölgesi, sahip olduğu jeostratejik öneminden dolayı her dönemde ciddi gelişmelere sahne olmuştur. Bilhassa devletin askeri ve siyasi yönden zaafa düştüğü 19.yüzyılda Osmanlı Orta Dođusu'ndaki gelişmeler İngiltere başta olmak üzere, İran'ı, Rusya'yı, Fransa'yı ve hatta Almanya'yı yakından ilgilendirmiştir. İngiltere açısından bölgenin önemi, özellikle Hindistan'daki sömürgeleri sebebiyle hayati derecededir. Önce, Çarlık Rusya'nın sıcak denizlere inme ideali, ardından ve eş zamanlı Almanya'nın bölge üzerindeki birtakım politikalarının ortaya çıkması karşısında İngiltere, ekonomik çıkarlar ve Hindistan sömürgelerine ilişkin stratejisi sebebiyle Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasını 19.yüzyılın ilk üç çeyreğinde benimsemiş ancak denge unsurları ve mevcut durumun değişmesi üzerine 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra bu politikasından vazgeçmiştir. Her iki politik tutum döneminde de İngiltere en kazançlı taraf olmayı sürdürmüştür.

Araştırmamızda bugüne kadar birçok araştırmaya ve esere konu olan Osmanlı-İngiliz ilişkileri, Basra bölgesi özelinde farklı bir bakış açısı ile kısaca değerlendirilmekte ve Osmanlı arşiv belgelerine dayalı olarak İngiltere'nin gerek Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasını benimsediği dönemde gerekse bu politikadan vazgeçtiği dönemdeki faaliyetleri açıklanmaya çalışılmaktadır.

İki devlet arasında 19.yüzyılda gelişen ilişkilerin, siyasi, iktisadi, diplomatik ve ticari boyutları vardır. Makalede Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin Basra bölgesi özelinde 19.yüzyıl öncesi döneme kısa bir bakıştan sonra 19.yüzyılda yaşanan ve bilhassa karşılıklı uzlaşmayı ihtiva eden antlaşmaların dışında kalan, ancak İngiltere'nin bölgede nüfuz tesis etmek için fırsat bulduğu ve fırsata dönüştürdüğü gelişmeler ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Basra, XIX.yüzyıl, İngiltere-Osmanlı ilişkileri, Osmanlı hakimiyet alanında uluslararası rekabet.

Abstract

Basra territory is under the rule of the Ottoman Empire for a long time. Because of geo-strategic value of Basra territory, each period it witnesses important events. In the 19th century, Ottoman military and political powers start to decline, developments in the Ottoman Middle East concern to especially Britain, Russia, Germany and Persia. Due to British colonies in India, Basra territory is crucial for British Empire. In the first three quarter of 19th century, Britain protects Ottoman territorial integrity against

* Makalenin Geliş Tarihi: 04.03.2016, Kabul Tarihi: 18.05.2016

** Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
E-posta: sennur@gazi.edu.tr

Gazi

Akademik
Bakış

187

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016

Russia and Germany for own economic benefit and strategies about India colonies. However, after the Treaty of Berlin in 1878, Britain gives up this policy due to changed situations and balanced elements. Anglo-Ottoman relations are subject to many researches and works.

In this study, Anglo-Ottoman relations specific to Basra territory and subject briefly evaluated with different perspective. In the light of the Ottoman archival documents, British activities of two periods, British protective policy period and give up this policy period, will be described.

In the 19th century Anglo-Ottoman relations are increased. These relations include economic, commercial, political and diplomatic dimensions. In this study, firstly, Basra territory's situation in the pre-19th century briefly overviewed then British activities for penetration in Basra territory in the 19th century examined in detail.

Keywords: Basra, XIXth century, England-Ottoman relations, international race on Ottoman area,

Giriş

Tarih boyunca siyasi ve ekonomik açıdan stratejik önemi hiç azalmayan bölgelerden biri bugün Orta Doğu olarak isimlendirilen coğrafya olmuştur. Geniş bir bölgeyi ifade eden bu kavramın içinde Osmanlı terimleri ile Irak, Suriye, Filistin, Bilad-ı Şam, Mısır, Hicaz, Yemen ve İfrikkiye gibi coğrafyalar yer alır. Basra bölgesi tam da bu geniş coğrafyanın merkezinde bulunuyor olmakla 19.yüzyıldan itibaren giderek önemi artan bir özellik gösterir. Bahse konu dönemde Basra, Osmanlı Devleti'nin, Selanik, İzmir, Trabzon ve Beyrut gibi en önemli ve dikkati çeken limanlarından biri olmasının yanısıra Mezopotamya ile dış dünyanın bağlantısını kuran bir nirengi noktasıdır.

Emperyalizm ve kapitalizmle birlikte 19.yüzyılda uluslararası rekabet bölgesi haline gelen Basra ve civarının Osmanlı hakimiyeti altına girmesi 16.yüzyıla kadar uzanmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kızıldeniz'de Portekizlilerle girilen mücadele ile Türk tarihi içinde yer almaya başlamıştır. Zaman geçtikçe ortaya çıkan uluslararası keşifler, gelişmeler, değişimler bölgeyi jeostratejik, ekonomik ve siyasi açısından daha önemli hale getirmiştir.

Bölgeye adını veren Basra şehri, Basra Körfezi ve Şattü'l-Arap yolu ile Akdeniz limanlarına giden yolun üzerinde bulunduğundan Basra'dan başlayıp Bağdat ve Halep yönünde ilerleyen Baharat Yolu'nu kontrol altında tutmak için hep çok önemli olmuştur. Öte yandan Hint Okyanusuna açılan liman özellikleri sebebiyle Basra kıyılarında Osmanlı-Portekiz çekişmesi yaşanmış¹; Basra, Kuveyt ve Akabe, hem Kızıldeniz hem de Basra Körfezi için stratejik konumlarını uzun dönemler boyunca muhafaza etmişlerdir. Kuveyt², Irak kıtasının Hint

1 Bu mücadele hakkında bkz: Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, Kitabevi yay., İstanbul, 2004, s.145-152.

2 Basra sancağına bağlı olan Kuveyt, önemli bir liman kasabasıydı ve XIX. yüzyıl sonlarında yerli nüfusu yalnızca 3-4 bin iken Arap ve Avrupalı tacirlerle birlikte bu sayı 25.000'lere kadar

Denizi'ne açılan bir koridoru özelliği gösterirken Akabe, Kızıldeniz'de Şam-Mekke hattının çıkış noktası olarak değer görmüştür. Bu sebeplerle bölgede hakimiyet kurmak demek, Arap Yarımadası'nı kontrol edebilmek ve Asya ile Avrupa'nın ticari akışını yönetebilmek ve bütün bunlar sayesinde de siyasi ve iktisadi üstün güç olmakla aynı anlama gelmiştir.³

19.yüzyılda Basra, önceki dönemlerden daha farklı olarak sadece dar-bölgesel önemde değil bilakis artık geniş çaplı önemi ifade etmektedir: Ticari etkinliği, Umman, Yemen, Suudi Arabistan, Hindistan ve hatta Amerika'nın aralarında olduğu dokuz farklı ülke ve onlarca limanla ticarî transferler gerçekleştiren merkez haline dönüşmüştür.⁴ Böylesine etkinlik alanı geniş, ticari avantajları ve stratejik özelliğiyle Basra bölgesi, 19.yüzyılda emperyal ve kapitalist amaçlarla hareket eden sanayii inkılabını gerçekleştirmiş batılı ülkelerin, menfaatlerinde ve kendi aralarındaki rekabette en gözde bölgelerden biri olmuştur. Böylece Basra ve civarı uluslararası rekabetin en şiddetli yaşandığı bölge haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin asırlara dayalı bölgedeki hakimiyeti de her geçen gün daha da zorlaşmıştır.

19.yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan gelişmeler bölgeyi daha şiddetli rekabetin zemini haline getirmiştir. 17 Kasım 1869 yılında Fransızlar tarafından açılan ve 1875 yılında İngilizler tarafından satın alınan Süveyş Kanalı, Kızıldeniz-Hint Okyanusu-Basra Körfezi arasında ulaşımı sağlayan çok önemli su yolu olarak ortaya çıkmıştır. Kanal, Londra'nın küresel stratejisi açısından bölgeyi ele geçirme isteğini kamçılarken⁵ önce Fransa, ardından Almanya bölgede nüfuz kurmaya çalışmışlardır. Buna mukabil Osmanlı yönetimi 1871'de Yemen vilayetine gönderdiği bir yazıda, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Bahriye Nezaretî'nin Basra Körfezi ve Kızıldeniz'e daha kolay ulaşabileceğini; ayrıca

yükselebilmıştır. Salnameler bu tarihlere İran, Hindistan ve Çin ile Kuveyt limanı arasında gidip gelen 2.000'den fazla yelkenli geminin varlığından söz etmektedir.

- 3 Basra Körfezi'ndeki limanlarla denizyolu ile yapılan ticarete limanların tamamı körfezin kuzeyinden güneyindeki Hürmüz Boğazı'na kadar olan coğrafyada bulunmaktadır. Limanların önemli bir kısmı İran kıyılarında (Harc, Çark, Kays, Keşim Adaları, Bender-i Rih, Bender-i Cassim, Bender-i Abbas, Taherî, Keç, Maşûr, Lince, Ebu's-Şehr, Kinikun, Deylem Limanları) yer almaktadır. Kuveyt, Katif, Bender-i Havs, Şarcah, Re'sûl-hayme gibi limanlar Basra Körfezi'nin batısı ve Arabistan Yarımadası kıyılarında yer almaktadır. "Bahreyn ise körfezin en büyük adası durumundadır. Bahreyn özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yoğun bir hakimiyet mücadelesine sebep olmuştur" Davut Hut, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü", Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, S:3 (2000), s. 123
- 4 "Umman'ın önemli iskeleleri olan Maskat ve Sur limanları bugün Umman Sultanlığı içinde; Yemen, Cidde, Numan limanları Arabistan Yarımadası limanlarında, diğerleri ise tamamen farklı coğrafyalarda yer almaktadır. Bu limanlar, "Hindistan Yolu" üzerinde bulunması ve ticarî öneminden dolayı İngiltere tarafından Basra Körfezi ile olan ticarete bir üs olarak kullanılmıştır Maskat ve Umman Sultanlığı 1892'de İngiliz himayesine girmiştir. Bkz.Davut Hut, a.g.e., s. 131
- 5 Alain Greshe, Dominique Vidal, *Orta Doğu, Mezopotamya'dan Körfez Savaşına* (Fransızcadan çeviren; Hamdi Türe), Alan Yay., İstanbul 1991, s.32.

Gazi

Basra Tersanesi'nin ıslahının yanısıra Kızıldeniz'de liman ve üslerin kurulmasıyla devletin, Arap Yarımadası sahillerindeki hakimiyetini pekiştireceğini ve gücünü göstereceğini belirtiyordu. Bu sayede bölgedeki Arap şeyhlerinin devlete bağılılıklarının pekişeceği umulmuştur.⁶

Osmanlı Devleti ve Basra: Coğrafi ve İdari Sınırlar

Basra, bilindiği üzere Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534'te Bağdat'ı alması ile Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Önce Portekizlere, daha sonra İspanyollara karşı verilen mücadelelerle Körfezin de dahil olduğu Ortadoğu toprakları ve Hindistan yolu hakimiyet altına alınmıştır. Bu sayede Portekiz ve İspanyollar tarafından Hint deniz yolunun kapatılmasına engel olunmuş; Hac yolunun güvenliği temin edilmişken ayrıca ticari kayıplar azaltılmıştır. Kısa zamanda sağlanan başarılarla Basra'nın dahil olduğu Arap yarımadası Yemen'e kadar Osmanlı denetimi altına alınmıştır.

İdari açıdan bakıldığında başlangıçtan itibaren sık sık idari sınırların ve yönetim statüsünün değiştiğine şahit olunan Basra, bazen Bağdat eyaletine bağlanmış bazen de ocaklık veya mülkiyet şeklinde bir vilayet olarak idari düzenlemeye tabi tutulmuştur⁷. XVIII. yüzyıl başlarına kadar Bağdat'a bağlı bir sancak olan Basra XVIII. yüzyılda müstakil bir eyalet haline getirilmiştir.⁸ Bu durumun uzun bir süre devam ettiğini; 1850'de de müstakil bir idari birim durumunun devam ettiğini görüyoruz⁹. 1856 sonlarından itibaren Basra Mutasarrıflığı'nın iyi ve düzenli bir şekilde idare olunup, malî durumunun iyileştirilmesi de istendiğinden Basra Mutasarrıfı olarak Bağdat Karantina Müdürü Raşid Efendi atanmış¹⁰ ise de Bağdat valileri, Basra'nın yönetiminden sorumlu olmayı sürdürmüşlerdir.¹¹ 1864 tarihli vilayet düzenlemesine kadar Basra müstakil mutasarrıflık şeklinde yönetilmiştir. Bu dönemde bölgenin

6 BOA, İMM 1661, LEF 5.

7 Halil Sahillioğlu, Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı, Çeviren; Mustafa Öztürk, *Belleten*, LIV/211, Ankara. 1991. s. 1233-1257

8 1702 yılında Basra eyaleti 8 sancaktan oluşmaktadır. Bunlar: Paşa Sancağı (Basra); Kiyab; Badiye (Mukataa) Sabusne, Gaffât, Mensûr ve Batna; Seremle; Şuş (Mukataa); Gazan, Resle ve Safiye; Ceğar sancakları. Kısaca Mukataa şöyle tanımlanabilir: Selçuklulardan itibaren muayyen yerlere ait devlet gelirlerinin hizmet ve maaşlarına karşılık olarak kumandan, asker ve sivil ricale menşûr, tevkî ve daha başka isimler alan ve sikalar ile terk ve tahsis edilen yerler. Arazinin muayyen bir kira karşılığında birine bırakılması. Bağ, bahçe, arsa haline getirilen ekim toprağı için verilen vergi.

9 İlk mutasarrıf Maşuk Paşa'dır. Kısa süre sonra Sinop kaimmakamı Tufan Paşa atanmış fakat bunu müteakiben kısa aralıklarla bu makama pekçok atama yapılmıştır Bkz. İlber Ortaylı, "The Port Cities in the Arab Provinces of the Ottoman Empire (A Study of the Disintegration of the Arab World in the Nineteenth Century with a Special Reference to Basra), Ottoman Studies, İstanbul 2004, s. 130.

10 Muzaffer Kural, "19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Politikası"; Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013, s.3.

11 Bkz. Majed Mohammed Binzouba, *Vilayet Nizamnamelerinin Basra'da Tatbiki Meselesi (1864-1876)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bil. Enst., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009. s. 46.

Gözy

merkeze bağılılığını güçlendirmek için teftiş heyetleri gönderilmiş; İmar Meclisleri kurularak refah yükseltilmeye çalışılmıştır¹².

8 Kasım 1864'de Vilâyet Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesiyle eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilmiş¹³, Basra'daki vilâyet teşkilatının şekillenmesi de 1871 senesindeki nizamname¹⁴ ile son halini alarak Kanun-ı Esasi'nin ilanına kadar yürürlükte kalmıştır. Ancak 1875'de Basra, Bağdat vilayetinden ayrılarak müstakil bir vilayet haline dönüştürülmüş; Ahsa, Necid sancağı adıyla Basra'ya bağlanmıştır. 1880-1884 arası Basra yeniden sancağa dönüştürülmüş, Necid sancağı da Bağdat'a bağlanmıştır. Ancak 1884'te Basra yeniden vilayet olmuş ve yine Necid sancağı Basra'ya bağlanmıştır.¹⁵ Bu düzenlemeyle Basra Vilayeti, merkez sancak (Basra) ile Muntefik, Amara ve Necid sancaklarından oluşturularak, merkezi Basra sancağı¹⁶olarak kabul edilmiştir. Böylece vilayet, Basra, Kurna ve Kuveyt olmak üzere üç kazaya ayrılmıştır.¹⁷

1884'e kadar bazen vilayet bazen mutasarrıflık olarak yönetilen Basra'da tarih boyunca durmak bilmeyen aşiret anlaşmazlıkları, huzursuzluklar ve isyanlar¹⁸ 19. yüzyıl boyunca da sıklıkla tekrarlanmıştır. Bu durum, idari yapıda çok sık yönetici değişikliğini mecburi hale getirmiştir. Nitekim diğer eyaletlere kıyasla Basra'da on yıldan daha uzun süreli idarecilik yapan yöneticilerin sayısı yok denecek kadar azdır. Alınan bütün tedbirlere; merkezin tüm iyi niyetine rağmen aşiretlerin asayiş konularında çıkardıkları huzursuzluklar ve yerleşim sorunları Osmanlı Devleti'ni sürekli meşgul etmiş görülmektedir. Nitekim İran

12 Mesela "Fırat Nehri üzerindeki Hindiyce Seddi'nin tamir olunarak su taşkınlıklarının önüne geçilip suyun kontrollü bir şekilde tarım sulamasında kullanılması ve mukataa arazilerinde ziraat yapılabilmesine imkân sağlanması hususu Bağdat Valiliği'ne yazılmıştı". Muzaffer Kural, a.g.t., s.

13 "Her vilâyet, idare merkezinin bulunduğu sancakla beraber livalara ayrılarak, her bir sancakta mutasarrıf tarafından yönetilen bir mutasarrıflık idaresi kurulacaktı. Baş liva olan şehir aynı zamanda vilayetin merkezi olacaktı" Bkz.Düstûr, I. Tertib, C. 1, s. 608

14 "1871 düzenlemesi ile vilâyet, sancak(=liva=mutasarrıflık), kaza(=kaimmakamlık) ve nahiyeler (=nahiyeler müdürü),köy (=muhtarlık)yönetimi ayrıntılarıyla ortaya konulmuştu. Her birimdeki yöneticinin görev ve sorumlulukları ayrı ayrı açıklanmaktaydı. Bu dönemde vilâyetlerin genelinde valinin yanı sıra vali muavinliği (müsteşar) ihdas edilmiştir" Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara 1991, s. 249-263. Muzaffer Kural, a.g.t.'den naklen s.2-3.; Mehmed Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri-VI: 1871 Vilâyet Nizamnamesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, Sa. 6. Ankara. 1996. s. 89-99; Muzaffer Kural, a.g.t., s.3.

15 Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, TTK yay. Ankara 1998, s. 130.

16 Basra kazasının merkezi Basra kasabası idi ve bu kazaya bağlı 5 nahiyeler (Fav, Ebulhasip, Şattü'l-Arap, Zübeyir ve Harise) bulunmaktaydı.

17 Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, s. 14; Basra kazasında 16 mahalle bulunmaktadır ve İstanbul'daki Meşrutiyet meclisinde Basra vilayeti 4 milletvekili ile temsil edilmektedir. Fakat çok kısa zamanda yeniden Bağdat'a bağlanmış olmalı ki, 1890 Bağdat Vilayet Salnamesinde Basra, Bağdat'a bağlı bir sancak olarak zikredilmektedir. Bkz. Osmanlı Döneminde Irak, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 83. İstanbul 2006, s. 74.

18 Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevcihâtı*, Elazığ 1997, s.74.

Gazi

Akademik
Bakış

191

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016

ile yaşanan problemlerin büyük kısmını aşiretlerin çıkardığı asayişsizlik ve isyan olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Bağdat ve İran toprakları arasında uygunsuz hareketlerde bulunan aşiretlerin kontrolü sürekli sıkıntı çıkarmış ve devlet açısından kontrol edilebilirliği zor olmuştur. Devlet, bu tür sorunların önüne geçmek için aşiretleri iskan yoluna gitmiş; ayrıca asayiş önlemleri almaya çalışmıştır.¹⁹ Bilhassa sınırdan giriş-çıkış yapan aşiretlerin meydana getirdiği meseleler uzun süre iki ülke ilişkilerinde gündem olmayı sürdürmüştür. İran, Bağdat ile Basra arasında yaşayan ve Şii mezhebine mensup halka yönelik propaganda faaliyetlerini sürdürürken; Osmanlı Devleti aldığı idari-iktisadi tedbirlerle bu aşiretlerin kendilerine bağlılığını kazanmaya çalışmıştır. Hatta 1840'lı yıllarda iki devlet arasında yapılan görüşmelere bölge ile ilgileri bulunan İngiltere ve Rusya, durumu fırsat bilip müdahil olmuşlardır.

Aşiretlerin bölgedeki varlığı ve çıkan huzursuzlar, İngiltere açısından büyük önem taşımış görülmektedir. Bu sayede İngiltere, bölgeye nüfuz etmeye fırsat bulacak ve aşiretlerin devletle çatışmalarından kendi adına faydalar çıkarmaya çalışacaktır. Bu sebeple bölgedeki dengeleri yakından takip etmeye; giderek bölgesel bir güç olma yolunda aşiretlerle yakından ilgilenmeye başlamıştır; onların durumlarını, ilişkilerini, taleplerini ve devletle olan çatışmalarını, bölgede nüfuz tesis etmek için sebep ve fırsat olarak değerlendirdiği görülmektedir.

İhtilal Savaşları (1792-1815) sırasında Fransa'nın 1806 yılında 'Kıta Ablukası'nı ilan ederek Avrupa pazarlarını, İngiliz mallarına kapatması İngilizleri yeni pazarlara, sömürgeciliğinin temel taşı olan Hindistan'a daha çok önem vermesine ve aynı zamanda Doğuya giden daha kısa, güvenli ve karlı bir yol aramaya yönelmiştir. Dolayısıyla bu gelişmeler, dikkatini her zamankinden daha çok Doğu Akdeniz ve Basra Körfezi'ne çevirmesine sebep olmuştur. Fakat bu durum sadece İngiltere için sözkonusu değildir; gerek İngiltere'ye rakip olmanın getirdiği politika ile ilgili; gerekse kendi menfaatleri gereği XIX. yüzyılın büyük aktörleri Osmanlı hakimiyetinde bulunan Arap Yarımadası ve Kızıldeniz sahilleri ile askerî, siyasî, kültürel ve diplomatik alanların hepsinde gizli veya açık yollarla alâkadar olmuşlardır. Ancak İngiliz diplomasisinin bu hususta diğer bütün devletlerden daha atak ve daha kurnaz olduğu yasal yollar kadar yasal olmayan yolları daha etkin ve kendi adına sonuç alacak şekilde uygulamış olmasıyla farkedilmektedir. Nitekim aşiretlerle birebir teması; bölgeye çok sayıda istihbarat mensubunu göndermesi; bölgedeki kabile liderlerine ileriye yönelik vaatler ve paralar önermesi; bölge aşiretleri arasında husumeti körükleyerek büyük paralar harcayarak onları silahlandırması gibi faaliyetleri yasal olmayanlar kapsamındadır ve uluslararası hukuk ve devletlerarası ilişkilerdeki prensipler açısından dikkate değerdir.

19 *Tâhîd-i Hudûd-ı İraniyeye Memur Derviş Paşa Lâyihası*, Matbaa-i Amire, İstanbul. 1286. s. 8.-10.

1830'lu yıllardan itibaren İngiltere'nin Orta Doğu ile ilgili önceki dönemlerden farklı bazı projeler üzerinde çalışmalara başladığı görülüyor ya da farklı bir ifade ile değişen şartlara uygun projeler geliştirdiği görülüyor: Bunlardan ilki Süveyş Kanalı'nın açılması projesidir ancak bu teklif dönemin İngiliz hükümeti tarafından uygun bulunmamıştır. Dışişleri Bakanı Parmlerston'a göre Akdeniz ve Kızıldeniz arasında açılacak bir kanal bütün sorunlarıyla birlikte ikinci bir boğaz olacaktır. Bu yüzden İngiliz hükümeti, Doğu Akdeniz-Fırat Nehri-Basra Körfezi üzerinden Hindistan'a gitme projesini kabul etmiştir. Bu, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında yeni bir sorun yaratmışsa da o tarihlerdeki Mehmet Ali Paşa sorunu nedeniyle Osmanlı Devleti İngilizlere, Fırat Nehri üzerinden doğuya ticaret yapmak için istedikleri izni vermiş²⁰, aynı zamanda 16 Ağustos 1838'de İngiltere ile Ticaret Antlaşması imzalamıştır²¹.

1850 yılından sonra ise İngilizler, bu defa bir bölümü demiryolu, bir bölümü de nehir yoluyla olmak üzere, Akdeniz'i Basra Körfezi'ne bağlamak projesini ortaya atıp geliştirmeye çalışmıştır; düşünülen demiryolu, İskenderun Körfezi'nden başlayıp Bağdat'a ulaşacak, oradan Dicle ile Fırat'ın birleştiği yer olan Kurna'ya veya Basra kentine uzatılacak ve buradan denizyoluyla Hindistan'a bağlanacaktı. Bu amaçla 1856 yılında Sir William Andrew tarafından Fırat Vadisi Demiryolu Kumpanyası kuruldu. 1857'de Padişah, bu Kumpanya'ya İskenderun'dan Basra limanına kadar demiryolu döşeme izni verdi ve Osmanlı hazinesi de yatırılan sermayeyle, yüzde altı oranında kazanç sağlayacaktı. Fakat bu büyük proje, İngiliz kamuoyunda ilgi uyandırmasına rağmen, girişimcilerin gerekli sermayeyi toplamakta güçlük çekmelerinden ve diğer nedenlerle uygulanamamıştır. Ancak bu arada İngilizler, Dicle ve Fırat nehirleri yoluyla Mezopotamya taşımacılığını ele geçirmişlerdir

Görüldüğü üzere İngiltere, 19.yüzyılın ortalarına kadar, Hindistan'a giden güzergahda Kızıldeniz ile Basra Körfezi'nin giriş-çıkış noktalarına yerleşerek Hint Okyanusunu ve çevresinin tek ve en büyük Avrupa devleti haline gelmiş; Britanya adaları ile bu bölgeler arasında bağlantıyı sağlayacak yol için büyük projeler ve girişimler yapmıştır.

1870'ler İngiliz politikasının Osmanlı toprakları ve hakimiyeti konusunda açık ve net keskin bir değişimini ihtiva etmektedir. İngiltere, Asya, Hindistan

20 Bu antlaşma ile Dicle-Fırat nehirleri, sulama ve ulaşım konuları yanında siyasi nitelik de kazanmıştır. Yine aynı tarihlerde İngiltere, bu bölgedeki etkinliğine yeni bir boyut getirmek üzere, Asi Nehri ile Fırat Nehri'ni bir kanalla birleştirerek, Akdeniz'i Basra Körfezi'ne bağlamak gibi dönemin teknik imkanlarına göre büyük bir projeyi ortaya çıkarmıştır. Ancak Osmanlı Devleti bu projeye kesin olarak izin veremeyeceğini açıklayınca İngilizler, bunun üzerine Dicle-Fırat nehirlerine ulaşım ve ticaret yönünden ağırlık vermişler, bu nehirlerde kullanmak amacıyla Birecik'te kurdukları tersanede, Süveydiye Limanı yoluyla, İngiltere'den getirdikleri malzemelerle buharlı gemi yapımına girişmişlerdir. 1836'da da yapımını tamamladıkları iki buharlı gemiyle Fırat-Dicle nehirlerinde deneme seferleri yapmışlardır. Ancak istedikleri sonucu alamamışlardır.

21 Asi Nehri ile Fırat Nehri'ni bir kanalla birleştirme, Akdeniz'i Basra Körfezi'ne bağlama projesi ise Osmanlı Devleti'nce kabul görmemiştir.

Gazi

Akademik
Bakış

193

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016

ve Ortadoğu'daki çıkarlarını Osmanlı Devleti'ni destekleyerek korumak yerine kendisi için önemli olan Osmanlı topraklarını, doğrudan kontrolü altına almayı benimsemiştir. Bu yüzden de Osmanlı Devleti ile Araplar arasına nifak sokmak için Arap hilafetini gündeme getirmişti. Böylece Sultan II. Abdülhamid'in hassas olduğunu bildikleri bu konuda ona bir şey yaptırtmak istediklerinde el altından Arap hilafeti ile korkutmak istemişlerdi.

Dolayısıyla XIX.yüzyılın ortalarından başlayarak Arap coğrafyasında hakimiyeti giderek zayıflayan/zayıflatılan Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında stratejik bölgelerin kontrolü, bir yanda emperyal hedefler öte yanda halifelik makamının sahip olduğu dini/siyasi üstünlüğün el değiştirmesi tehdidinin ileri sürüldüğü gizli bir mücadele yürütülmüştür

Öte yandan Doğuda elde ettikleriyle büyük bir sömürge imparatorluğu kurmuş; hem Doğu sömürgelerinin hem de Ortadoğu'da sağladığı çıkarlarını korunması ve geliştirilmesi için özellikle, Kıbrıs-Boğazlar (İstanbul ve Çanakale Boğazları)-Doğu Anadolu-Basra Körfezi dörtgeninin içinde bulunan alanı kontrol altında tutup, buradaki etkisini arttırmayı, aynı zamanda bu alana diğer büyük devletleri sokmamayı esas almış ve bunu genel siyasetinin temel kuralı yapmıştır. Bu siyasetiyle bölgeye sokulmak isteyen Fransa ve Rusya'yı engellemişse de Almanya'nın Haydarpaşa-Bağdat-Basra demiryolunun yapımını üstlenerek Dicle-Fırat nehirleri ile Basra Körfezi ve bunların çevrelerine yani, İngiliz etki alanına sokulmaya başlamasını önleyememiştir. Bu gelişme, 1890'lardan itibaren bölgede İngiliz-Alman rekabet ve çatışmasına yol açmıştır. Almanya'nın Doğu'ya sokulması, İngiltere kadar, Rusya ve Fransa'yı da yakından ilgilendirmiştir²².

Bütün bunların izahı, İngiliz siyasi yetkililerinin zaman zaman açıkça ifade ettikleri üzere ticari hakimiyetin, siyasi hakimiyetin anahtarı olmasıyla ilgiliydi. İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki ticari nüfuzunun zedelenmesi kaçınılmaz olarak siyasi bakımdan da güç kaybetmesine neden olacaktı²³. Bu sebeple İngiliz araştırmacıların da ifade ettiği gibi Basra Körfezi İngiltere için her zaman yaşamsal derecede önemli olmuştur: "Arap Koridoru" kavramıyla ifade edilen bu coğrafya, doğuda Basra Körfezi, batıda Kızıl Deniz ve güneyde Aden Körfezi ve güney doğuda Hint Okyanusu ile çevrili sınırlardan oluşmaktaydı. Güney Asya ülkelerinin ürünleri ile Akdeniz havzasının ürünleri farklı iklim ve coğrafi koşullar nedeniyle birbirinden farklı olduğu için bu iki dünya arasında malların el değiştirmesi ancak bu koridorun kullanımıyla mümkün olduğundan Arap koridoru önemliydi.²⁴

22 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Ankara, 2014, s.470-475.

23 Burcu Kurt, "II.Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti (1908-1914)", Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, dipnot 257.

24 John Bagot Glubb, *Britain and The Arabs*, Hodder and Stoughton, London, 1959. s.19.

Görüş

Akademik
Bakış

194

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016

İngiltere bu koridorda XVIII.yüzyılın son çeyreğine kadar daha çok transit ve geçiş amacıyla hareket etmiş; 1600 yılında yönetmeliği oluşturulan Doğu Hindistan Şirketi'nin Basra Körfezi'ndeki siyasi faaliyetleri XVIII.yüzyılın sonlarına doğru genişlemeye başlamış ve Hindistan Yarımadası'nda gücünü bir hayli artırmıştı. Hindistan'da İngiliz İmparatorluğu'nun genişlemesine paralel olarak büyüyen yapıyı kuzeydoğudan gelecek tehlikelere karşı koruma ihtiyacı da büyümüşü. Bu nedenle Afganistan, İran ve Basra Körfezi kritik bölgeler olarak adlandırılmıştır. İngilizlerin bu yaklaşımlarında yanılmadıklarını 1798 senesinde Napolyon Bonapart Mısır'a girerek ispatlamıştır. İngiltere için Basra Körfezi'nin siyasi öneminin artmasına paralel olarak Doğu Hindistan Şirketi (DHŞ)'nin statüsünde değişiklikler yapılmıştır²⁵.

Osmanlı Devleti'nin askeri-iktisadi ve siyasi yönden zayıflaması üzerine Osmanlı coğrafyasındaki menfaatleri korumak ve sürdürmek için 1791'de Başbakan William Pitt Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ve varlığını koruma politikasını benimsemiştir. Özellikle 1878'e kadar Rusya'ya karşı giderek artan bir şekilde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ve varlığını korumayı temel politikası olarak uygulamıştır. Bölgeye ve İngiliz siyasetine vakıf olan Henry Layard²⁶ İngiltere için Basra'nın önemine atfen: "... İngiltere'nin çıkarları Basra deltasının kendisine düşman olmayan bir devletin egemenliğinde olmasını gerektirmektedir"²⁷ diyerek bölgeye yönelik İngiliz stratejisini en özet haliyle anlatmıştır. Nitekim, 1841'de Londra Boğazlar Sözleşmesi'yle Rusya'yı boğazlardan uzaklaştırmış; Mehmet Ali Paşa'ya karşı kurduğu ittifakla Fransa'yı da Mısır'dan uzaklaştırarak Basra Körfezi yolunun güvenliğini sağlamıştır.²⁸

Bu politikaya rağmen 1839'da Aden'i, kıyılardaki güvenlik gerekçesi ile işgalden çekinmemiş; bunu da "Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını muhafaza etmek" olarak (1882'ye kadar) açıklamıştır.

Bu gelişmelere rağmen Osmanlı Devleti ise tamamen ticari kaygılarla hareket ettiğini düşündüğü İngiltere'yi, siyasi yayılmacılık amacıyla gördüğü Fransa'ya tercih etmek zorunda kalmıştır.²⁹

1878'den sonra İngiltere, Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı topraklarına yerleşmelerini Hindistan politikasına uygun görmediğinden, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçerek kendisi için

25 DHŞ(Doğu Hindistan Şirketi)'nin Basra Körfezindeki ilk ticari ikametgâhı İran'ın körfezdeki sahilindeki Bushire şehrinde 1763 yılında kurulmuştur.

26 1817-1894 yılları arasında yaşamıştır. İngiliz diplomat, arkeolog, sanat tarihçisi ve yazardır. Ortadoğuda uzun süre bulunmuştur.1849-1852 ve 1877-1880 yılları arasında İstanbul'da Britanya büyükelçiliğinde; 1852-1869'da Londra'da parlamentoda görev yapmıştır.

27 Kurat, Y. Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği*, Ankara. 1969, s. 7-8.

28 İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı İnan Hudut Antlaşması* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi. Erzurum, 1995. s. 57.

29 Bernard Lewis, a.g.e., s.32.

Gazi

Akademik
Bakış

195

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016

stratejik bulduğu toprakları parçalama ve işgal etme politikasını açıkça takip etmeye başlamıştır.³⁰

19. Yüzyılın ikinci yarısında ise İngiltere'nin bölgedeki etkinliğini genişlettiğini hatta işgal politikası izlediğini görüyoruz. 1853'te Katar; 1861 ve 1892'de Bahreyn; 1899'da Kuveyt şeyhleri ile yaptığı ikili anlaşmalarla, buraları yani Basra Körfezi'nin Batı kıyılarını etkisi altına almıştır.

İngiltere'nin Bölgedeki Faaliyetleri

1780'den itibaren İngiltere, Rusyanın doğu Avrupa ve Ortadoğuya yönelik yayılcı poliikasına karşı bölgeye ilgisini artırmıştır. 1787 Rusya ile Avusturya arasında yapılan Grek Projesi, İngiltere'yi tedirgin etmiş; İngiliz menfaatlerinin zarar görmemesi için Osmanlı'yı Rusya'ya karşı koruma politikası benimsenerek İngiltere'nin temel politikalarında değişikliğe gidilmiştir. 1790'ların başında başlayan bu politika 1830'da zirvesini yaşamıştır³¹. Hindistan yolunun güvenliği sebebiyle Osmanlı üzerinde sadece Rusya'nın hakimiyet kurmasına karşı olmakla kalmayarak aynı emeli besleyen hangi devlet olursa olsun, onunla da mücadeleye girişecek olan İngiltere, 1798'de Fransa'nın Mısır'ı işgali üzerine Ortadoğu'da İngiliz-Fransız mücadelesini de başlatmıştır³². 1815'deki Viyana kongresinde "Osmanlı'ya ölmesi yakın hasta adam" nazarıyla bakan Rus yaklaşımını görmesi İngiltere'yi en büyük sömürgesi ve hayat damarı olan Hindistan yolu üzerindeki kilit nokta Basra bölgesine karşı daha temkinli ve giderek daha saldırgan hale getirmiştir.

Bu çerçevede Basra ve civarında önce ticari; ardından siyasi yüksek menfaatleri için İngiltere fiili durum oluşturarak yasal zemini tesis etmeye yönelik muhtelif faaliyetlerde bulunmuştur. Bunlar en genel tasnifle şu şekilde maddeleştirilebilir:

1. Bölgede Osmanlı Devletine karşı fesat çıkarmak,
2. Yerel ve genel yöneticilerin bilgi ve izinleri dışında bölgede coğrafi, tarihi, demografik araştırma ve incelemeler yapmak
3. Bölgede Osmanlı Devletine rağmen nüfuz tesis etmek
4. Osmanlı idaresinin itibarını azaltan veya sonlandıran fiil ve faaliyetlerde bulunmak
5. Bölgede bir yandan Osmanlıya karşı tahrik edici propagandalar yaparken bir yandan da silah ticareti yaparak veya bölgeyi silahlandırarak savaşa zemin hazırlamak...

İngiltere bu faaliyetleri yaparken şüphesiz en önemli hareket serbestliğini Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu menfi şartlardan ve buna ilaveten Basra bölgesinin varolan özel durumundan sağlamıştır. Devletin İngiltere'nin

30 Barış Kaya, "Kıbrıs'ın İşgalinden Bağdat Demiryolu Projesine İngilterenin Ortadoğu Politikası"

31 Süleyman Kocabaş, Türkiye ve İngiltere, Vatan yayınları, İstanbul, 1985,s.19.

32 Kocabaş, a.g.e., s.20

dostluğuna olan mecburi güveni ve kendisini meşgul eden daha büyük problemlerin varlığı bölgedeki İngiliz faaliyetlerini uzun süre tehlike olarak görmesini engellemiştir. Öte yandan bölgede meskun bulunan muhtelif Arap aşiretlerinin öteden beri varolan kendi iç çekişmeleri, İngiltere'ye amaçları doğrultusunda büyük avantajlar sağlamıştır. Ancak hemen belirtilmelidir ki, bütün aşairin aynı tavırları gösterdikleri söylenemez, içlerinde Osmanlı idaresine samimiyetle ve sadıkane bağlı kabilelerin varlığı, mevcut tehlikenin farkedilmesini temin etmiştir. İngiliz temsilcilerin gerek sünni gerekse şii aşiret reisleri ve şeyhlerle hatta bölgedeki zimmilerle açık ve gizli görüşmeleri, 19.yüzyıl boyunca giderek artan şekilde görülmektedir³³. Bu görüşmeler sadece Basra körfezi bölgesiyle sınırlı kalmamış Güney ve Orta Arabistan'ı da içine almıştır. Orta Arabistan'da hakimiyet mücadelesi veren İbn Suud hanedanı başta olmak üzere bir çok Arap şeyhi İngilizlerden yardım ve teşvik görmüştür. İngiltere'nin Necid bölgesinde kuvvetli bir Osmanlı hakimiyeti yerine, başka ama kendisine bağlı bir güç merkezi oluşturma politikası İbn Suud hanedanı çerçevesinde Vehhabi iktidarını ortaya çıkarmıştır³⁴.

1840'ların sonunda Babiâlî'ye gönderilen ve Vehhabi tehlikesini belirten raporda İngilizlerin bölgedeki faaliyetlerine de dikkat çekilmiştir... İngilizlerin Bahreyn, Maskat hatta Kuveyt'i kendilerine meylettirme gayretlerinin yanı sıra, Vehhabi Suudi hanedanlığının bölgedeki nüfuz genişletme faaliyetlerinin oradaki diğer şeyhleri rahatsız ettiği; bunun da İngilizlerin o şeyhlerle bağlantı kurmalarına fırsat ve kolaylık verdiği belirtilmektedir³⁵. 1846'da Vehhabilerin Medine'den Basra'ya kadar olan bölgeyi idareleri altına aldıkları ve ilerisi için de tehlike oluşturdukları rapor edilmiştir.

İngiltere'nin bölge üzerindeki faaliyetleri çerçevesinde 1839'da Aden'e yerleşmesi önemli bir tarihtir. Böylece burada hem yer hem nüfuz hem de

33 Mesela "19. yüzyılın başlarında İngiltere'nin Bağdat'taki daimi temsilcisi bazı Şii din adamları ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Görüşmelerin konusu da Hindistan'daki Müslümanlar tarafından toplanan mali yardımların İngilizler aracılığıyla Necef ve Kerbela'daki Şii din adamlarına ve Havza'daki öğrencilere ulaştırılmasıydı. Ancak bu durum Şii halkın yanı sıra bazı Şii din adamları tarafından eleştirilmiştir. Bu yardımları alanlar, bu yardımların Müslümanlar tarafından yapıldığını İngilizlerin sadece taşıyıcı bir unsur olduklarını savunmuşlardır. 1900 yılında Basra vilayetinde yaşayan Şiilerin büyük çoğunluğu İran vatandaşıydı. Bunun kendilerine iki kazanımı mevcuttu. Birincisi İran himayesini sağlamak ikincisi de askerlik yapmaktan kurtulmak". Bkz. Hasan Alavi, Aşia Va Adavle, Al-Kavniyye Fil Irak 1914-1990, Subhan Yay., İnan 1991, s. 80-83.

34 Ufuk Gülsoy, "Kutsal Proje: Orta Doğu'da Osmanlı Demir Yolları", Beta Yay. İstanbul 2010, s.71.; Keza Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa meselesi ortaya çıktığında İngiltere her ne kadar Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasını benimsediğini söylese de bu güvensiz ve tek taraflı çıkar stratejisinde İngiltere Avrupa'daki siyasi gelişmelerden dolayı Osmanlı ile ittifak etme konusunda çekimser davranmıştı. Ancak ne zaman ki isyan giderek genişleyip Osmanlı-Rus ittifakı, 8 Temmuz 1833 Hünkar İskelesi Anlaşması ile sonuçlanınca İngiltere, Rusya'nın Akdeniz'e inmesinden endişe duyduğu ve yakın Doğu'daki İngiliz çıkarlarına tehdit oluşturduğu için Osmanlı Devletine yaklaşacaktır. Bkz. Nihat Erim, a.g.e. s. 297-299

35 Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezinde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar 1871-1916*, TTK yay., Ankara, 2004, s.31.

Gazi

Akademik
Bakış

197

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016

etkinlik alanı sağlamıştır. Dolayısıyla Vehhabiler gibi diğer aşiretler üzerinde daha etkin olmaları mümkün olabilecektir.

Arap aşiretleri üzerinde böyle bir stratejiyle eş zamanlı olarak 1852 tarihli kayıta İngiltere ve Fransa konsoloslarının, anlaşmalara aykırı olarak, bölgedeki zimmileri himaye politikası yürütmeye başladıklarını görüyoruz³⁶. Bu strateji Kutsal Yerler Sorunu'nun da ortaya çıkması ve gelişmesinde etkili olmuştur. İngiltere bu davranışının gerekçesini 1853'de dışişleri bakanı Russel'in "*Rusya, imparatorluğunu Türkiye'nin yıkıntıları üzerinde tamamlamak istiyor, ona karşı durmalı*" sözlerinde özetlemiştir³⁷. Şüphesiz mesele, İngiltere-Rus çekişmesinden öte Osmanlı topraklarında hakimiyet hakkı ihlalidir.

Suudların bölgede bilhassa Kuveyt, Bahreyn, Uman'da nüfuz oluşturmaları oradaki Arap şeyhlerini rahatsız etmekle birlikte İngilizlerin bu şeyhlerle temasa geçmelerinde büyük rol oynamıştır. Mesela Kuveyt'e ticaret amacıyla giden ve döndüğünde 24 Mayıs 1847'de Basra mütesellimine rapor veren Esseyid Yasin el-Tabatabai, İngilizlerin Bahreyn şeyhleri ile birlikte körfezdeki diğer bazı şeyhleri topladığını bildirmiştir³⁸. Bu ve benzeri gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti, Mekke emirini görevlendirerek Suudların üzerine asker gönderilmişse de devlete bağlılığını bildiren ve af dileyen Suud liderine Osmanlı şartları çerçevesinde Necid kaymakamlığı görevi verilmiştir³⁹. Her ne kadar bu durum Osmanlı Devleti'ne diğer şeyhlerin şikayetlerinin önüne geçememişse de devlet, Suudların etki alanında bulunan yerleri doğrudan etki altına almasının getireceği mali ve askeri yüke mukabil mevcut durumu sürdürmeyi tercih etmiştir. Ancak aşiretler arasındaki çekişme ve Suudlara tanınan hakkın çoğu zaman bölgede baskıya dönüşmesi, devletin de mevcut durumda kararlılık göstermesi, diğer şeyhleri İngilizlere yaklaştırmıştır. Hatta bir süre sonra Suud lideri Faysal, Osmanlı yetkilisine gönderdiği temsilcisi ile İngilizlere yandaşlığını söylediği Bahreyn şeyhini şikayet ederek değiştirilmesini istemiştir⁴⁰. Bağdat valisinin bu konuda 1862'de Babîâlî'ye yazdığı arzıda ifade edildiğine göre, Suudî Faysal'ın Bahreyn üzerindeki aşırı baskısı ile birlikte Bahreyn'deki şeyhlerin aralarındaki rekabetten dolayı yabancılar bölgeye müdahil olmuşlar; İngilizlerin yanısıra İranlılar da bölgenin idaresini kendilerine mâl etme sevdasına düşmüşlerdir. Osmanlı toprağı olan bu yerlerin Bahreyn şeyhinin arzusuna göre Bağdat'a bağlanması geleneklere ters olduğu gibi idaresinde da sıkıntılar çıkaracağı düşünüldüğünden Necid'den koparılmadan, ödedikleri vergi miktarı artırılarak eski düzende kalmasının daha doğru olacağı kanaati yer almıştır.

36 HR.MKT. 41 / 69 (1268 Ra 13)

37 Süleyman Kocabaş, Türkiye ve İngiltere, Vatan yayınları, İstanbul, 1985, 59

38 BOA, A.M.418

39 BOA, Cevdet-Dahiliye, 1537; İMMühimme 1802

40 BOA, İrade-Dahiliye, 33349-1

Görüş

27 Nisan 1860 tarihli belgede İngiltere'nin Bahreyn'i hakimiyeti altına almak istediği, gizlice Bahreyn'e gönderilen süvari kaimmakamı Mehmed bey ile Basra mukataası mültEZİMİ Abdülkadir Efendi'nin raporlarında kayıtlıdır⁴¹. Öyle ki, 1860 ortalarında bölgede İngilizlerin müdahalelerinin daha da arttığı anlaşılmaktadır. Hatta Babiâli'ye gönderilen yazıda Uman'dan Yemen'e, Necid içlerinden Kuveyt'e kadar olan bölgenin Osmanlı Devleti toprağı olduğu ve Suud ailesinin idaresine terkedildiğı belirtilerek son zamanlarda İngilizlerin özellikle Bahreyn ve Katif sahillerinde gösterdikleri düşmanca tavırlarının engellenmesi istenmiştir⁴². Öte yandan Suudî Faysal'ın ölümünden sonra oğulları arasında başlayan rekabette yine İngilizlerin müdahil olduğu görülmektedir. Babasının yerine kaymakam olarak atanan Abdullah'ın Basra Körfezi'ndeki faaliyetleri İngilizleri rahatsız etmiş ve harekete geçirmiştir. Bu tarihlerde bölgede vali olan ve esas amacının Basra'da ve Arap Yarımadası'nda yaygınlaşmaya başlayan İngiliz nüfuzunu önlemek olan Midhat Paşa da İngilizlerin Bahreyn'e bir süreden beri müdahale ettiklerini; Maskat'ta da gözleri olduğunu ve bu sebeple Maskat emirini kandırmak suretiyle bölgeyi kendi tasarrufları altına almak aldıklarını; Osmanlı Devleti'nin kaymakam atadığı Abdullah'a karşı rakiplerini desteklediklerini hatta birkaç İngiliz gemisinin de bölgeye gönderdiklerini bildirmektedir. Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti tarafından Londra nezdinde protesto edilmiş ve İngiliz hariciye nazırlığı buna mukabil konudan haberdar olmadıklarını; gemilerin orada bulunma sebeplerinin de korsanlara karşı olduğu beyan edilmiştir⁴³.

Anlaşılmaktadır ki, Arap şeyhlerinin arasındaki çekişmelere müdahil olan İngiltere, Basra bölgesinde giderek artan karmaşaya sebep olmakta; Osmanlı hakimiyetine ciddi gölgeler düşürmekte, dengeleri altüst etmektedir. Nitekim gerek Suud ailesi içindeki rekabet gerekse Bahreyn'deki emir ailesi içindeki kavgalar bu süreçte hem ortaya çıkmış hem de had safhada artmıştır.

1871 ortalarında Osmanlı Devleti'nin Basra ve civarındaki karışıklıklar üzerine askeri bir müdahalede bulunduğu ve Osmanlı hakimiyetinin yeniden tesis edildiğı bilgisine ulaşıyoruz. Ancak bu seferin sonunda Babiâli'ye Midhat Paşa tarafından sunulan raporda en çok korkulan durumun, İngilizlerin fiili mukavemette bulunmaları ihtimali olduğu belirtilmiştir. Bunun için anlaşılan İngilizlere birtakım teminatlar verilmiştir. Ve yine bu rapordan anlaşılmaktadır ki, İngilizler Bahreyn ve Uman'daki aşiretleri kendi teminatları altında görmektedirler⁴⁴. Fakat Osmanlı Devleti İngiltere'nin kendisine böyle bir vazife çıkarmış olmasını, yerel şeyhlerle yaptıkları anlaşmalara bağlamakta ve üzerine gitmenin bölgedeki huzursuzlukları devlet aleyhine bir hale getireceğini bilmektedir. Hatta Midhat Paşa bile bir başka raporunda, "İngilizlerin Osmanlı Devleti ile olan

41 A.MKT.UM. 403 / 17 (1276 L 06)

42 BOA, İMMühimme1381-6

43 BOA, İMMühimme, 1677-6

44 BOA, İ Dahiliye 44196-1

Gazi

Akademik
Bakış

199

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016

ittifak ve samimiyetlerini gerçekten bilen ve korunmasına çalışan devletin kullarındanım...⁴⁵ derken Osmanlı Devleti'nin genel anlamda o tarihlerde İngiltere'ye karşı yürütülen devlet politikasını da yansıtmış olmaktadır.

Bu arada Osmanlı Devleti bölgedeki yerel kabilelerin memnuniyetlerini sağlamak ve devlete bağlılıklarını güçlendirmek için Basra Körfezi'nin ticarette istikrar kazanmasına önem ve öncelik vermiş, ticaret hacmini yükseltmiş görünüyor.⁴⁶ Bu sayede Basra'nın hurma mahsulününün bir miktarı Karun Nehri üzerinden İran ve Şattü'l-Arap'a; Basra Körfezi üzerinden Hindistan taraflarına gönderilip satılabilmektedir. Ayrıca hurma dışında yetiştirilen ürünler bölgenin ihtiyacını karşılamadığı zaman Bağdat'tan ve Müntefik aşiretlerinin denetiminde bulunan yerlerden temin edilerek bölgesel huzurun korunması sağlanmıştır.⁴⁷

Alınan muhtelif tedbirlere rağmen İngilizlerin Körfez'de ve Arap yarımadasındaki faaliyetlerinin aralıksız ve giderek arttığını gösteren pekçok arşiv kaydı bulunmaktadır⁴⁸. Bu minvalde 1880'lerde İngilizlerin bölge halkı üzerinde tahrik edici propaganda faaliyetleri⁴⁹ resmi kayıtlara da yansımıştır⁵⁰. Bu propaganda faaliyetleri sadece devletle aşiretler arasını bozmakla kalmamış aynı zamanda ve fırsat buldukça aşiretlerin kendi iç düzenlerine de sirayet etmiştir⁵¹. Bölgenin asayişinin bozulması gerek devlet gerekse aşiretlerin zayıflatılarak getirilmeleri bölgede menfaatleri olan devletleri birbirleriyle rakip haline getirirken menfaatlerinin kesiştiği noktada iş birliği yapmaktan da kaçınmamışlardır⁵². Ayrıca İngiltere, Amerika, İran ve Rusya yardımlarıyla bölgede şekavet hareketlerinde bulunacak Ermeni cemiyetleri de bu tarihlerde desteklenmiştir⁵³.

Devletin Basra bölgesinde aldığı tedbirleri ve nüfuzunu tazeleme gayretlerini farkederek İngilizler, bunu engellemek için ellerinden geleni yapmışlardır. Mesela bölgede meydana gelen sıradan korsanlık olaylarını kullanmışlar ve bunları sebep göstererek bir takım saldırılarda bulunmuşlardır. Londra'ya yapılan diplomatik temaslarda bu tür faaliyetler önlenmeye çalışılmışsa da İngiltere'nin Hindistan'daki uzantısının zaman zaman Londra'dan bağımsız ve aykırı davrandığı görülmüştür. Osmanlı Devleti'nin yumuşak tavırlar sergilemesi İngilizlerin İstanbul'da anlaşma zemini aramalarına sebep olmuştur. Fa-

45 Kurşun, Basra Körfezinde ... , s.53.

46 İlber Ortaylı, "XIX. Yüzyılda Bir Mezopotamya Limanı: Basra" *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*. Ankara. 2000. s. 173-174.

47 Selda Sert, Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümâyûn: Basra Örneği (1876-1909), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi ABD. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 3.

48 Y.MTV.269/225 (1322 L 27)

49 Y.PRK. AZJ 4 / 49 (1298 Ra 29); Y.PRK. BŞK. 7/ 14 (1300 M 29); Y.PRK.TKM 5/5 (1300 M 30) ; Hr.SYS. 93/28 (1893 06 19); Y.PRK.ASK. 89/67 (1310 N 24)

50 Y.MTV 252/399 (1321 Ş 26)

51 Y.PRK.AZJ. 35 / 9 (1315 R 24)

52 Y.PRK.BŞK. 24 /73 (1309 Ca 25)

53 Y.PRK.ASK. 226 / 116 (1322 Ca 24)

kat bunlardan bir sonuç çıkmamıştır. Zaman zaman Katar sahillerine birtakım tecavüzlerde bulunan İngiliz gemilerine karşı Osmanlı Devleti de devriye görevi yapan gemiler dolaştırmıştır⁵⁴.

Berlin Antlaşmasından sonra Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçen İngiltere, Basra bölgesindeki faaliyetlerini farklı bir boyutta daha da artırmıştır. Nitekim 30 aralık 1881 tarihli belgeden anlaşılacağına göre İngiltere'nin Basra'dan Necid'in sonuna kadar olan Osmanlı sahilinde nüfuzunu artırdığı anlaşılıyor⁵⁵. 1885'e geldiğinde İngiltere ve İran arasında Basra'nın İran'a bırakılması hususunda gizli bir anlaşmanın yapıldığı görülüyor⁵⁶. Zaten İngiltere'nin 1880'lerden itibaren Basra'daki faaliyetlerinin boyutunu 1880'de Bahreyn Şeyhi ile yaptığı anlaşma göstermektedir. Buna göre Osmanlı Devleti'nin burada hâkimiyetinin bulunmadığı iddia edilmekte ve Bahreyn'in bağımsızlığı istenmektedir. Daha sonra bu siyasetini bölgedeki diğer şeyhliklere de uygulamış ve şeyhlikler de İngiltere'den başka her hangi bir hükümetle ilişki kurmayacaklarını taahhüd etmişlerdir. Ayrıca buradaki aşiretlere ve kabilelere cephaneye ve silah satarak onları isyana hazırlamıştır⁵⁷.

İngiltere'nin, Bahreyn'den sonra özellikle Kuveyt'e önem verdiği görülmektedir. 1897'den itibaren iki devlet arasındaki tartışma konusu Kuveyt olmuştur. Aile içi çekişmeleri daima kendi lehine kullanan İngiltere burada da Kuveyt şeyhi ile gizli bir anlaşma yapmıştır. Buna göre İngiltere, Kuveyt'i bağımsız kabul etmekte; Osmanlı Devleti'nin bölgedeki faaliyetlerini yabancı devlet faaliyeti olarak görmektedir. Burada adeta fiili bir yönetim kuran İngilizler, Kuveyt emiri Mübarek el-Sabah ile anlaşmışları için Körfez'deki egemenliğinin siyasal yönden de pekiştirilmesi gayretine düşmüştür. Oysa Osmanlı Devleti, ayrıcalıklı bir idare ile Kuveyt'i vergiden muaf tutmuş; hiçbir Osmanlı askerî birliğini burada konuşlandırmamıştı. Burada Osmanlı hakimiyetini belirleyen tek faktör, İstanbul'dan tayin edilen kadının varlığıydı. Ancak 3 Şubat 315 (1897) tarihli bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Devleti'nin, İngilizlerin kışkırtması sonucu Kuveyt'te ayaklanan Mübarek el-Sabah'ı bu ayaklanmadan vazgeçirebilmek için ona mirimiran rütbesi verilmiş; nişan ile taltif edilmiş ve senelik verilen 280 ton hurmanın da kendisine iade edileceği taahhüt edilmiştir⁵⁸.

2 Temmuz 317(1899) tarihli belgede, "İngiltere'nin Ara Makazi Kumandasındaki Kelavila adlı Vapurunu Kuveyt'e uğramış, bundan iki gün önce Basra'da cereyan eden muharebeye tahkikata nazaran Kuveyt'ten Irak ve Hint pirinci aldığını ve bu esnada kendilerine zorluk çıkararak memurlara aldırış etmedikleri" kayıtlıdır.⁵⁹ Belgeden anlaşılacağı üzere

54 Kurşun, age., s.65

55 Y.PRK.SRN. 3/22 (1309 Ca 28)

56 HR.SYS. 95 / 4 (1885 10 25)

57 İdris Bostan, "Basra Körfezinin Güney Kesimi ve Osmanlı (1876-1908)", *Osmanlı Araştırmaları*, S.9. İstanbul, 1999, s. 313.

58 BOA. DH MKT 2306 98 1317 L 15.

59 BOA. DH MKT 2512/73/1319.R.5.

Gazi

Akademik
Bakış

201

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016

İngilizler Kuveyt'i savaş zamanlarında bir erzak deposu olarak kullanmışlar ve bunu da zor kullanarak yapmışlardır. XX.yüzyılın başlarında Kuveyt'in aslında fiilen bağımsız olduğunu dönemin Fransız gazetesi *Matin*, 2 Teşrin-i Evvel 1901 tarihli yazısında; "Basra Körfezi'nde çıkan olaylar üzerine Osmanlı Devleti'nin hakimiyet hakkını kullanarak Kuveyt'e hakim olmak istediğini ancak İngilizlerin sert tepkisiyle karşılaştığı için bunu başaramadığını" yazarak⁶⁰ bir anlamda batı devletlerinin durumu, bu haliyle bilip kabullendiğini ifade etmiştir.

Bu gelişmelere, alınan tedbirlere, anlaşmalara rağmen İngilizlerin Basra körfezinde yaptıkları keşifler, kontroller, deniz araştırmaları, istihkam inşaları günlük faaliyetlerinden olarak devam etmiştir.

Bölgenin 1890'larda İngilizlerin yanısıra Fransız ve Rusların da körfezde gizlice inceleme ve araştırma yaptıkları; idari ve askeri bilgi edindikleri ve bunu ülkelerine rapor ettikleri Osmanlı Devleti'nce bilinmektedir⁶¹. İngiltere yüzyılın sonlarına doğru Katar, Bahreyn, Umman üzerindeki faaliyetlerini bütün gayri yasal yollarla artırmıştır⁶². Hatta bu faaliyetler propaganda yapmanın da ötesine taşınmış aşiretler Basra'ya gizlice gönderilen silahlarla donatılmıştı⁶³. Ancak silah kaçakçılığının sadece İngilizlerle sınırlı kalmadığı; Fransa, Almanya hatta Belçika gibi devletlerin de bu faaliyetleri yürüttüğü görülmektedir⁶⁴.

Bütün bu faaliyetlerin sonucunda 20.yüzyılın başlarında, Basra ve civarı, dünya savaşının arefesinde asıl büyük paylaşma ve pazarlık konusunun esas merkezlerinden biri olarak ortaya çıkacaktır.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri - Birincil Kaynaklar

A.MKT.UM. MKT. MHM., İMMühimme; DH MKT; Y.MTV. Y.PRK. BŞK.; Y.PRK.TKM; Y.PRK.AZJ.; Y.PRK.SRN. HR.MKT.; HR.SYS.

Düstûr, I. Tertîb, C. I

Görsel

Rıfat Paşa, *Muntahabat-ı Âsâr*, İstanbul, 1255

Araştırma ve İnceleme Eserleri:

CEVDET Ahmet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C: 7-12, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1901

LÜTFİ Ahmet Paşa, *Tarih-i Lütfi*, C: 4, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1257

RASİM Ahmet, *Osmanlı Tarihi*, C: 4, Matbaa-i Ebulziya, İstanbul, 1330

SAİB Ahmet, Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hazırası, Yay.Haz. Şennur Şenel, Berikan Yayınevi, Ankara, 2004.

60 BOA. HR. SYS. 95 6.

61 Y.PRK.ASK 60/34 (1307 Ş 02)

62 HR.SYS. 114 / 36 (1893 04 22); 19/65 (1896 07 15); 93/30 (1900 05 19); 95/14 (1905 12 02);94/2 (1911 12 06); 111/30 (1911 12 21); 96/8 (1912 08 12)

63 Y.PRK.ASK. 9/8 (1298 Za 10)

64 HR.SYS. 95 /29 (1911 03 08); HR.SYS.111/27 (1911 01 15); HR.TO. 541/33 (1910 12 28)

- AKÇURA Yusuf, *Şark Meselesine Dair Tarihi Siyasi Notlar*, Erkanı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul, 1336
- GEORGE Antonius, *The Arap Awakening, Hamish Hamilton, London, 1938*
- ARMAOĞLU Fahir, *Siyasi Tarih, (1789-1919)*, Ankara Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınlan, Ankara, 1961
- PAŞA Atıf, *Yemen Tarihi*, C: 1-2, Şirket Matbaası, İstanbul, 1326
- LAWRENCE Avans, *Türkiye'nin Paylaşılması 1914-1924*, Çev: Tevfik Alanay, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972
- EDGAR Bally Frank, *British Policy And The Turkish Reform Novement 1826-1853*, Harvard University Press, Cambridge, 1942
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C: 1-3, Türk Tarih Kurumu Yayınlan, Ankara, 1951-1963
- DANYAL Bediz, "Süveyş Kanalı'nın Önemi", DTCFD, C. IX. S. Ankara. 1951.
- BOSTAN İdris, "Basra Körfezinin Güney Kesimi ve Osmanlı (1876-1908)", Osmanlı Araştırmaları, S.9. İstanbul, 1999.
- WILLY Bourgeois, *Lawrence*, Çev: N. Kuruoğlu, Rek-Tur Kitap Servisi, İstanbul, 1967
- COOPER Busch Britain, *Britain India And The Arabs 1914-1921*, University Of California Press, Berkeley, 1917
- RODEN Buxton Charles, *Turkey in Rovelution*, T. Fisher Unwin, London, 1909
- STRATFORD Canning Lord, *Türkiye Hatıraları*, Çev: Can Yücel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınlan, Ankara, 1959
- ÇADIRCI Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara 1991.
- DANIŞMEND İsmail Hami, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: 1-4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971-1972
- RİOHARD Davey, *The Sultan And His Subjets*, Volume: 2, Chapman And Hall Ld., London, 1897
- DEMİRBAŞ H. Bülent, *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi*, İstanbul. 1991.
- DERELİ Hamid, *Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*, DTCTF Yayınlan, Ankara, 1951
- DEVİRİM Şinasi Zihni, *İngiltere'nin Harici Siyaseti*, Sertel Matbaası, İstanbul, 1939
- EDUVARD Driault, *Şark Meselesi*, Çev: Nafiz, Muhtar Halil Kitaphanesi, İstanbul, 1328
- Dördüncü Orduyu Hümayun, Âli Divan-ı Örfi'de Tetkik Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzah, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1916*

Gazi

- EDWARD Earle Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev: Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972
- EDWARD Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, çev. K. Yargıcı, İstanbul.1972. s. 207. *ERİM, Nihat, Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, C: I, Ankara Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953
- Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi*, C: 1-6, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1974
- GORIANOW Serge, *Devlet-i Âliye Rusya Siyaseti*, Çev: M. İskender-A. Reşad, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1331
- GRESHE Alain - Dominique Vidal, *Ortadoğu, Mezopotamya'dan Körfez Savaşına* (Fransızcadan çeviren; Hamdi Türe), Alan Yay., İstanbul 1991.
- HASLİPH Joan, *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamid*, Çev: N. Kuruoğlu, Toker Matbaası, İstanbul, 1964
- HOURİE Prof. Paul, *Türkiye'nin Paylaşılması*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1329
- HUREWİTZ J.C., *Diplomacy In The Near And Middle East*, Princeton, 1956
- HUT Davut, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S:3 (2000).
- İNŞAULLAH Muhammed, *The History Of The Hamidia Hedjaz Railway Proje In Urdu-Arabic And English*, Printed At The Central Works, Lahore, 1908 *İslâm Ansiklopedisi*, C: 1-2, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara
- JELAVİCH Barbara, *The Ottoman Empire The Great Powers And The Straits, Question 1870-1887*, İndiano Üniversty Press, Blooming And London, 1960
- PAŞA Kâmil, *Tarih-i Siyasi Devlet-i Âliye'î Osmaniye*, C: 1-3, Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul, 1325
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C: 5-8, TTK Yayınları, Ankara, 1970-1983
- KARASAPAN Celal Tefik, *Filistin ve Şark ül Ürdün*, C: 1-2, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1942
- KAYA Barış, "Kıbrıs'ın İşgalinden Bağdat Demiryolu Projesine İngilterenin Ortadoğu Politikası"
- KHALİDİ Rashid İsmail, *British Policy Towards Syria Palestine 1906-1914*, St Antongs College Oxford By Ithaca Press, London, 1980
- KILIÇ Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tercihati*, Elazığ 1997.
- KNİGHTLEY Philip-SIMPSON Calin, *Lawrens'in Gizli Hayatı*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1975
- KURAT Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970
- KURAT Y. Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği*, Ankara. 1969.

Göz

Akademik
Bakış

204

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016

- KURŞUN Zekeriya *Necid ve Ahıs'a Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabi Devleti ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı*, TTK yay. Ankara. 1998.
- Kuveyt Meselesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1334
- KÜRKÇÜOĞLU Ömer, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi, 1908-1918*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, C: 1-2, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1974
- MAATHEW Smith Anderson, *The Eastern Question*, Macmillan Co., New York, 1966
- MAC DONALD John, *Turkey And Eastern Question*, F.C. Jack, London, 1913
- MANSFIELD Peter, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, Çev: N. Ülkem, Sander Yayınları, İstanbul, 1975
- MAUROIS, Andre, *İngiltere Tarihi*, C: 1-2, Çev:H.C. Yalçın, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939
- MELEK Kemal, *İngiliz Belgeleriyle Musul Meselesi, 1890-1926*, Üçdal Neşriyatı, İstanbul, 1983
- MORBELY General J., *Irak Seferi*, C: 1-4, Erkanı Harbiye Umumiye Neşriyatı, İstanbul, 1928
- MUGHUL Muhammed, *Osmanlı Hint Okyanusu Politikası Kanuni Devri, Fetih Yayınevi*, İstanbul 1974.
- NABİ Mehmet-RUMBEOĞLU Fahri, *Aden ve Nevaħa-i Tis'a Meselesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1334
- NABİ Mehmet-RUMBEOĞLU Fahri, *Kuveyt Meselesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1334
- ORAL Cavid, *Akdeniz Meselesi*, C: 1-2, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1945
- ORHONLU Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974.
- ORTAYLI İlber, "XIX. Yüzyılda Bir Mezopotamya Limanı: Basra" *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*. Ankara. 2000.
- ORTAYLI, İlber, "The Port Cities in the Arab Provinces of the Ottoman Empire (A Study of the Disintegration of the Arab World in the Nineteenth Century with a Special Reference to Basra), *Ottoman Studies*, İstanbul 2004.
- OSMAN Nuri, *Abdülhamid-i Sani'nin Devri Saltanatı*, C: 1-2, İbrahim Hilmi Kitaphanesi, İstanbul, 1327
- Osmanlı Döneminde Irak*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 83. İstanbul 2006.
- ÖKE Mim Kemal, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'in Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*, Üçdal Neşriyatı, İstanbul, 1983
- ÖZBARAN Salih, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, Kitabevi yay., İstanbul, 2004, s.145-152.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, C: 1-12, Hayat Yayınları, İstanbul, 1963-1967

Gazi

PICHON Jean, *Cihan Harbi'nin Şarka Ait Kaynakları*, Çev: H.C. Yalçın, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939

ROHDE Hans, *Asya İçin Mücadele Şark Meselesi*, Çev: Bnb. Nihat, Askeri Matbaa, İstanbul, 1932

ROSSIER Edmond, *Avrupa'nın Siyasi Tarihi*, Çev: A. Kemal Akşit, Fazilet Basımevi, İstanbul, 1947

PAŞA Rüştü, *Akabe Meselesi*, Âmire, İstanbul, 1326

SAHİLLİOĞLU Halil, *Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı*, Çeviren; Mustafa ÖZTÜRK Belleten, LIV/211, Ankara. 1991.

SALNAMELERDE Basra, Editörler: Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Orhan Öz-dil, Orsam, Ankara, 2012.

SEIGNOBOS, Charles, *Asrı Hazırda Avrupa*, Çev: Ali Reşad, C: 1-3, Kanaat Kitaphanesi, İstanbul, 1325

SEREZ Naci, *Lawrens ve Arap İsyanı*, Akın İCİtabevi, İstanbul, 1965

SEYİTDANLIOĞLU Mehmed, "Yerel Yönetim Metinleri-VI: 1871 Vilâyet Nizamnamesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, Sa. 6. Ankara. 1996.

SWALLOW Charles, *The Sick Man Of Europe Ottoman Empire To Turkish Republic 1987-1923*, Ernest Benn Ltd. Co., London. 1973

SOREL Albert, *18. Asırda Mesele-i Şarkıyye*, Çev: Yusuf Ziya, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1911

PAŞA Tahsin, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, M. Ahmet Halim Kitaphanesi, İstanbul, 1933 *Tanzimat /.*, (Anma Kitabı), Maarif Basımevi, İstanbul, 1939

TÜRKGELDİ Ali Fuat, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye*, C: 1-2, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara, 1955

UÇAROL Rifat, *Siyasi Tarih*, Ankara. 2014.

ULUBELEN Erol, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1965

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C: 1-5, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1972-1978

VEHLEY Charles, *Anadolu'nun İstikbali ve Akdeniz Meselesi*, Çev: Yusuf Ziya, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1329

WOODHOUS C.W., *Britain And The Middle East*, Librarie Minard, Paris, 1959

WOODWARD E.L. *The Congress Of Berlin 1878*, Published By H.M. Stationery Office, London, 1920

Tezler:

AYKUN, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı İnan Hudut Antlaşması Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi. Erzurum, 1995.*

Görüş

Akademik
Bakış

206

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016

BİNZOUBA Majed Mohammed, Vilayet Nizamnamelerinin Basra'da Tatbiki Meselesi (1864-1876), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bil. Enst., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

KURAL Muzaffer, "19.Yüzyıl Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Politikası"; Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.

KURT Burcu, "II.Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti (1908-1914)", Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.

SERT Selda, Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümâyûn: Basra Örneği (1876-1909), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi ABD. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

Gazi

Akademik
Bakış

207

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016